

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1996

ністю, масштабністю художніх узагальнень, глибиною психологічного аналізу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Степняк М. До проблеми поетики П.Тичини //Червоний шлях.- 1930.- №1.- С.139-140.
2. Безхутрий Ю.М. Творчість Миколи Хвильового і проблеми українського неobaroko //М.Хвильовий. Проблеми творчості.- Харків, 1993.- С.38.
3. Макаров А. Людина бароко// Сучасність.- 1993.- №7.- С.140.
4. Чулинський М.Г. Микола Хвильовий.- К., 1991.- С.9.
5. Флоренский П. Имена: Ч.2.// Характер и имя.- СПб., 1993.- С.237.
6. Хвильовий М. Пудель.- Харків, 1930.- С.28.
7. Петров В.Діячі української культури /1920-1940 рр./ - жертви більшовицького терору. - К., 1992.- С.29.

В.М.Айзенштадт

МАЙСТРИ ХАРКІВСЬКИХ ТЕАТРІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З перших днів війни діячі театрів стали до бойових лав, щоб зброєю свого мистецтва допомагати народові в його справедливій боротьбі з фашистською навалю. У суворох умовах військового часу театральне мистецтво набуває особливого громадянського звучання, небувалої схвильованості, пристрасного нахалу почуттів.

Багато майстрів сцени пішли на фронт. У Криму в партизанських лавах самовіддано боролися проти гітлерівців актори Сімферопольського драматичного театру. Уже на другий день війни на фронт пішло 53 працівники колишнього Харківського театру юного глядача імені Гартного, який було переведено перед війною до Львова. Мужньо боролися з окупантами і героїчно загинули у підпіллі режисер-лаборант Харківського театру ім.Шевченка Н.Першин і актриса Київського театру ім. Лесі Українки Р.Окіпна, на Сталінградському напрямку актори-шевченківці Микола Паларчук і Борис Зибцев. Смертю хоробрих загинули в бою працівники розійшовся драматичного театру А.Овчаренко, В.Рухляк, Р.Линецький. На Дніпропетровщині в парти-

занському загоні билася з ворогом і загинула актриса з Харкова Галина Стругалевич.

Фронтіві акторські бригади їздили до діючої армії зі своїми концертними програмами. Сьомого серпня 1941 р. на харківському вокзалі відбувся перший виступ агітбригади Харківського обласного будинку народної творчості. Цей колектив організували директор Харківського обласного будинку народної творчості І.М.Рудас і режисер В.М.Оглоблін з учасників художньої самодіяльності. Більше 20 тисяч кілометрів пройшла ця бригада шляхами війни від Харкова до Сталінграда та від Сталінграда до Берліна, давши близько 3000 концертів.

У найтрудніший час битви на Волзі - жовтні-листопаді 1942 р. актори виступали в обложеному місті. Вони побували в частинах 62 армії генерала Чуйкова та 57 армії генерала Толбухіна. Начальник політвідділу 57 армії писав про виступ колективу: "У дні облоги Сталінграда колектив Харківської агітбригади, виступаючи на імпровізованих майданчиках у безпосередній близькості до противника, спромігся дати ряд високоякісних концертів, які піднімали дух бійців та мобілізували їх на подальшу боротьбу з запеклим ворогом людуства - німецьким фашизмом".

У серпні 1941 р. у Харкові було організовано два українських театри, які обслуговували військові частини у Харкові, Лозовій, потім на Кавказькому узбережжі. Один з цих театрів очолили досвідчений режисер А.Я.Громов та директор А.І.Сичевський. Артист цього колективу Юрій Денисович Морфессі розповідає: "У найкоротші строки були підготовлені вистави за п'єсами радянських авторів, а також довоєнних драматургів... Театр працював у містах Кропоткін, Туапсе, Сочі, Сухумі, Батумі. Наприкінці 1941 року Головну базу Чорноморського флоту було переведено з Севастополя на узбережжя Кавказу. На цій базі деякий час працював і наш театр у Будинку флота, де вечорами давали ми вистави для особового складу кораблів та військових частин...".

Вдень артисти театру були бажаними гостями на бортових кораблях, у зенітників. На палубі крейсера "Червоний Крим" грали "Наташку Полтавку" Котляревського, давали концерти на лінкорі "Паризька комуна", на крейсерах "Ворошилов" і "Комінтерн", на канонерських човнах, на лідері есмінців "Харкові"... /1/.

У листопаді 1943 р. два харківських театри було об'єднано в один колектив, який очолив відомий український режисер В.С.Дов-

бищенко. У травні 1944 р. театр повернувся на Україну і з того часу перетворився в Луганський музично-драматичний театр.

Діяльність українського театру в дні Великої Вітчизняної війни проходила в складних умовах. Перші фашистські бомби, скинуті на радянську землю, спалили українські міста і села. По території України проходила лінія фронту. Більшість театрів опинилася в зоні військових дій. Сорок шість найбільших українських театрів та багато творчих працівників розформованих колективів було евакуйовано у глибокий тил.

Евакуація театрів була справою нелегкою. Харківський театр ім. Шевченка війна, наприклад, настигла на гастролях у Миколаєві. Театр залишав Харків у той час, коли лінія фронту майже наблизилася до міста. "Вдень і вночі, — розповідав режисер театру Роман Олексійович Черкашин, — вогняна злива запалювальних бомб падала на місто, важкі вибухи фугасок стрясали повітря, падали стіни будинків, з брязкотом вилітали шибки, сизий попіл спалених архівів плив у повітрі, спадаючи на брук... Чотирма групами основний склад театру ім. Шевченка виїхав з Харкова у збірних ешелонах. Ніхто не розпитував про кінцевий пункт маршруту: потрібно було встигнути виїхати. Одна за одною залізничні магістралі, відсічені ворогом, закривалися для евакуйованих. Звичайно, про те, щоб вивезти театральне майно, бутафорію, оформлення, і не мріялось" /2/. Одна з груп шевченківців залишилась в Ашхабаді, друга — Семипалатинську, третя — в Саратовській області, четверта — в Кизил-Кумі. Тільки через сім місяців після виїзду з Харкова весь колектив з'єднався у Воронежі.

Творчий склад театру музичної комедії було вирішено розформувати, але директор театру Гуревич взяв відповідальність на себе і зміг вивезти основну частину колективу до Середньої Азії. Протягом двох років колектив з незмінним успіхом виступав у Вухарі, Самарканді, Ашхабаді, Фергані і Фрунзе.

Довгий шлях випав російському драматичному театру, евакуйованому на Далекий Схід для обслуговування моряків Тихоокеанського флоту, працівників Улан-Уде і Хабаровська, Іркутська і Владивостока.

На нових місцях, часом у виключно складних умовах, відновлювався репертуар, готувалися нові твори.

Так, за рік перебування в Улан-Уде театр зміг відновити всі кращі вистави свого довоєнного репертуару. Серед них — "Маленька"

О.Афіногенова і "Неспокійна старість" Л.Рахманова, "Кремлівські куранти" М.Погодіна і "Оптимістична трагедія" В.Вишневського, "Три сестри" А.Чехова і "Анна Кареніна" Л.Толстого.

І травня 1942 р. у прифронтовому Воронежі відбулася перша вистава возз'єднаного Харківського театру ім. Т.Шевченка - "Богдан Хмельницький" О.Корнійчука.

Мабуть, ніколи ще історико-патріотична тема не посідала такого місця в репертуарі вітчизняного театру. Радянські люди на фронті і в тилу живо відчували історичну спадковність способі боротьби за незалежність Батьківщини. Минуле з'являлося передусім у своїх героїчних традиціях і зверненнях. На значний проміжок часу поняття "історичного" і "героїчного" немовби зливаються, стаючи синонімами.

Ніколи, мабуть, і "Богдан Хмельницький" не звучав так переконливо, так яскраво, як у ці суворі дні. Радянський виконавець головної ролі Іван Олександрович Мар'яненко розповідав такий епізод: "... Фронт від міста за 40 кілометрів. Ми граємо "Богдана Хмельницького". Повітряна тривога. Виставу перервали. Після нальоту продовжували грати. Присяга Богдана: "Не складемо зброї, поки всіх панів, сенаторів, дуків, королів не виженемо з України"... В залі відбулося щось незвичайне. Здавалося, що глядачі, серед яких було багато бійців-фронтовиків, присягають разом з Хмельницьким... Це були незабутні хвилини".

Доля Батьківщини, подвиг народу на війні ставали головною темою мистецтва. У жовтні 1942 р. у Нижньому Тагілі на Уралі, куди театр було переведено з фронтового Воронежа, шевченківці показували виставу "Російські люди". Її першими глядачами були вранни, харківські танкобудівники, які у найкоротші строки налагодили випуск легендарної "тридцятьчетвірки" в заводських цехах. "Ми були у цих цехах разом з робітниками. - згадує О.І.Сердюк. - коли здавалось, що близька межа людських сил, коли люди майже падали від втоми, ми приходили до верстатів, говорили про рідний Харків, його вулиці, майдани і будинки. Читали танкобудівникам найкращі, найзворушливіші вірші і новели, співали найзадушевніші пісні. Чим могли, допомагали нам і заводчани. Це власне щастя - забути епізод історії театру ім. Т.Г.Шевченка" /3/.

У 1943 р. М.М.Крушельницький /вже у Фергані, куди в листопаді 1942 р. був змушений виїхати театр/ здійснив постановку драми Л.Леонова "Навала" і О.Корнійчука "Фронт". Тривчав тиждень на

сцені Ферганського музично-драматичного театру грали шевченківці, тричі - місцева трупа.

У "Навалі" М.Крушельницький виступив не лише як режисер, а й як виконавець ролі зрадника Фаяніна, "воскреслого з мерців", як сказано про нього у виразній ремарці автора. Рецензій на виставу майже не збереглося і її учасники згадують переважно не про те, як її було поставлено, а про той великий заряд ненависті до ворога, яким театр розпочинав виставу.

Основною художньо-політичною подією в житті колективу тих років стала постановка "Фронту", що увійшла до золотого фонду театру. Прем'єра відбулася 23 лютого 1943 р., у двадцять п'ять років війни Червоної армії. Причирник п'єси автор передав Крушельницькому ще 12 вересня 1942 р., тобто за два тижні до її публікації у "Правді". Вистава була поставлена М.Крушельницьким і Р.Черкашиним у трагедійно-монументальному стилі, вираженому і через оформлення В.Меллера, і, найголовніше, через гру акторів, в першу чергу через зіткнення характерів командуючого фронтом генерала Горлова та командуючого армією генерала Огнєва. Першим виконавцем Горлова був Іван Мар'яненко. Він прагнув показати за характером - явище, за Горловим - горловщину. Артист підкреслював характерне для цього образу: інертність, неосвіченість, упертість, відчайдушний ризик, глухоту до всього творчого у військовій науці. "Війна - це ризик, а не арифметика", - от що було життєвим девізом Горлова-Мар'яненка" /4/.

Розвінчати "горловщину" прагнув у постановці "Фронт" на сцені російського драматичного театру і О.Г.Крамов. Режисер розглядав відсталість, неучтво, безкультур'я і самозакоханість як риси, притаманні не лише окремим військовим, але і деяким громадським керівникам" /5/.

На початку листопада 1942 р., знаходячись в Улан-Уде, театр поставив драму К.Симонова "Російські люди". Газета "Бурятмонгольська правда" розцінила спектакль як серйозний внесок театру в справу виховання в радянському народі почуття любові до Батьківщини і ненависті до ворога. Про створений О.Крамовим образ Глоби, бувалого солдата, людини з сивим бородав і молодим серцем та як газета писала, що Глоба у Крамова - "людина проста, товариш ла, повна життя, іскрометного гумору, широкосердя і невідступності".

Взаємні творчі зв'язки театральних культур народів Радянського Союзу за роки війни ще більше зміцнилися. Театри різних народів часто працювали не тільки в одному місті, але й під одним

театральним або клубним дахом. Об'єднані спільною патріотичною місією мистецтва, режисери, актори, художники цих театрів надавали один одному творчу допомогу.

Діяльність харків'ян у цьому відношенні типова. Так, театр ім. Т.Г.Шевченка, перебуваючи у Фергані, провадив велику роботу з колективом узбецького театру ім. М.Горького. За безпосередньою участю М.Крушельницького і В.Меллера на сцені цього театру було поставлено драматичну поему Л.Момотханова і С.Касимова "Надіра". В.Меллер оформив також виставу "Наречена за п'ять карбованців" у Ферганському драмтеатрі.

На дружній узбецькій землі працювали два роки актори Харківського театру оперети. Головний художник театру Наум Соболев оформив в спільній роботі з майстрами мистецтв Узбекистану відомий зразок узбецької класики "Фархад і Ширін", а також патріотичну виставу "Кучкер Турдиев". У свою чергу узбецькі майстри сцени допомогли харків'янам поставити виставу про свого улюбленого фольклорного героя "Ходжа Насреддин".

Уряд Узбецької РСР високо оцінив творчий внесок українських майстрів у розвиток національної культури. Шевченківцям М.Крушельницькому, О.Сердюку, В.Чистяковій і актору театру музкомедії О.Івашутичу було присвоєно звання народних артистів республіки, а акторам театру музкомедії Д.Пономаренку і Р.Уманській – заслужених артистів.

Велику роботу проводив, анаходячись в Бурятії, колектив російського драматичного театру. Його художній керівник О.Г.Крамов поставив у оперно-драматичному театрі Улан-Уде п'єсу бурятського драматурга Н.Балдано "Рибалки Байкалу". У цьому ж театрі засл. артист УРСР В.М.Арістов поставив твір бурятського письменника Р.Цидинжапова "Снайпер". У створенні цих вистав брали участь і художник театру Г.Цапок, і завідувачий музичною частиною О.Шац.

Театр давав систематичні консультації для працівників мистецтв Бурятії, його концертні бригади виїздили з виступами до далеких районів. Режисер театру П.Р.Резніков згадував: "Акторів бачили і колгоспники у Саянських гір, рибалки на Байкалі, гірники олюднянських копалин, біробіджанські лісогуби... Пересувались у поїздах, літаках, вантажних машинах, на катерах і паромях, верхи на конях, пішки..." /6/.

Щільний зв'язок радянського театру з народом набув у ті роки динамічних, народжених воєнними обставинами форм: театри створю-

вали і направляли до діючої армії мобільні фронтові бригади, організовували спеціальні фронтові філії.

Влітку 1943 р. театр ім.Т.Г.Шевченка сформував фронтову бригаду. Її очолив О.І.Сердюк, а до складу увійшли режисер Р.Черкашин, артисти С.Верхаський, Н.Герасимова, П.Колбанов, Л.Криницька, П.Куманченко та ін.

У репертуарі, крім концертних номерів, була комедія Г.Квітки-Основ'яненка "Шельменко-денщик" з незмінним виконавцем головної ролі Михайлом Покотилом. Ця вистава була поставлена В.Васильком у Кизил-Кий /Киргизька РСР/, де опинилась група шевченківців. П'єса приваблювала своєю життєрадісністю і наподібним характером героя. 30 серпня бригада виїхала з Фергани до Москви. Репертуар переглянули і схвалили, бригаду направили в розпорядження політуправління 1-го Українського фронту. "Незабаром, - згадує Олександр Іванович Сердюк, - півторатонка з нашою бригадою вже мчала фронтовими дорогами. Над стародавнім Дніпром, у села Красилівка, розпочав подорож, якої він не знав досі, "Шельменко-денщик".

А потім був Букринський плацдарм. Клаптик землі на правому березі Дніпра, один з плацдармів визволення Києва. "Шельменка" везли туди на понтонах, наведених через ріку, а грали у великій землянці в кількох сот метрів від передової. Солдатський регіт притлумлював канонаду.

До Києва бригада в'їхала слідом за передовими частинами. Перший концерт відбувся у напівзруйнованому клубі заводу "Більшовик".

23 серпня 1943 р. - незабутня для харків'ян дата - рідне місто назавжди звільнено від фашистських окупантів. Харків був у руїнах, але його культурне життя відроджувалось енергійно і цілеспрямовано.

Незабаром газета "Соціалістична Харківщина" сповіщала:

"Вчора прем'єрою опери "Запорожець за Дунаєм" розпочав свою роботу Харківський музично-драматичний театр, створений після визволення Харкова... Приміщення театру Російської драми, де відбулася вистава, було переповнено глядачами. Вперше після майже дворічної перерви харків'яни побачили чудову гру артистів. Вистава пройшла з великим успіхом. З особливим захопленням зустрічали харків'яни артистів Морозову /Оксана/, Райданову /Караєв/, Золотарьову /Одарка/. Слід відзначити вагику праці режисера К.Райданова, диригента В.Нахабіна та директора театру Г.Лозька, які за короткий час спромоглися підготувати добру виставу" /7/.

Додамо, що театр працював у приміщенні по вулиці Римарській, 21. а до його репертуару незабаром увійшли "Наталка Полтавка", "Вечорниці" Ніщинського, концертна програма.

Культурне обслуговування глядачів міста розгорнув Харківський театр естради, у складі якого були відомий майстер художнього слова Ростислав Івицький, художник Олексій Щеглов, читець Р.Парчев та ін. "За три тижні з дня визволення Харкова... театр дав близько 60 безплатних концертів... Особливу увагу театр приділяв відображенню у своїй роботі сучасних тем. У розпорядженні театру естради знаходиться дитячий ляльковий театр. 19 вересня ляльковий театр дав першу виставу для школярів - п'єсу "Івасик-Телесик" /8/.

21 вересня до рідного приміщення повернулась фронтова бригада театру ім. Шевченка, яка в той же день зустрілася з харків'янами. Пере, початком концерту з ехвільованою промовою виступив художній керівник театру Мар'ян Крушельницький.

"21 вересня 1941 року шевченківці в останній раз перед евакуацією грали виставу. Йшла п'єса "В степах України", - говорив він, - 21 вересня 1943 року, після дворічної перерви, ми знову на своїй сцені виступаємо перед харків'янами. Колектив театру знаходиться зараз в Узбекистані і успішно готується до переїзду на Батьківщину". /9/.

Давши у рідному місті 15 вистав і концертів, фронтова бригада шевченківців вирушила далі на захід.

5 січня 1944 р. театр у повному складі повернувся до рідного міста. Напередодні /4.І.1944 р./ було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння групі майстрів українського театру почесного звання народного артиста СРСР. Серед них були харків'яни Іван Олександрович Мар'яненко, Мар'ян Михайлович Крушельницький, Олександр Григорович Крамов.

У передовій статті, присвяченій поверненню шевченківців, газета "Соціалістична Харківщина" писала: Ми знаємо: шевченківці раді і щасливі поверненню до Харкова. А також щасливі і раді ми, харків'яни, вітати наших любих друзів-шевченківців у нашому вільному, знову радянському місті. Носії високого театрального мистецтва, носії справжньої української радянської культури - шевченківці знову з нами" /10/.

У січні 1944 р. повернувся обласний театр ім.М.Кропивницького, який до війни обслуговував райцентри Харківщини. З початком війни молодь театру пішла на фронт, а основний склад було евакуйовано до Чкаловської /зараз Оренбурзька/ області, де поряд з

такими виставами, як "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Безталанна" І.Карпенка-Карого дав близько 100 концертів для підшефних військових частин. Базою колективу після повернення став Вовчанськ.

22 лютого 1944 року відновилася робота харківського цирку. До відкриття було підготовлено спеціальний клоунський парад-пролог з виразно антифашистською спрямованістю.

11 червня того ж року преса сповістила, що після дворічного перебування у сонячному Узбекистані вирушив з Самарканда до Харкова театр музкомедії. Два роки з незмінним успіхом театр виступав у таких містах, як Бухара, Ашхабад, Фергана, Трунзе, Самарканд. У репертуарі колективу, очолюваного народним артистом УРСР Васильчиковим, було 20 постановок, серед них "Розімнулось море широко", "Актриса", "Принцеса цирку".

Об'єднавшись з групою акторів, які працювали у місті, театр музичної комедії відкрив 21 липня новий сезон виставами "Сорочинський ярмарок" /п'єса харківського письменника Л.Охвіда за повістю М.Гоголя, музика А.Рябова/.

24 червня "Соціалістична Харківщина" вийшла з портретами О.Крамova, В.Арістова, О.Воронович, В.Матова, Н.Тамарової і з короткими схвильованими нотатками провідних майстрів російського драматичного театру, які повернулись до рідного міста. "З величезним натхненням зустріли ми, - писав В.Золотарьов, - рішення уряду Радянської України про повернення нашого театру до Харкова. Ми знову з вами, любі харків'яни! Вам - наша любов, наше мистецтво". Психологічну атмосферу повернення акторів до рідного міста дуже добре відтворив у своїх нарисах режисер російського театру Павло Романович Резніков. /II/.

Нове життя російського театру в Харкові /у приміщенні на вулиці Чернишевській, II/ розпочиналось з вистави "Три сестри", одного з найдовершеніших творів колективу.

Відомий український письменник В.Владко у статті "Театральний Харків" мав усі підстави констатувати, що роковину визволення Харкова від німецьких окупантів ми зустрічаємо бурхливим піднесенням театального життя нашого міста" /12/.

Додамо до цього, що восени 1944 р. у Харкові на вулиці Свердлова вікрився театр мініатюри та естради, а колективи, які повернулись до міста, не лише відновлювали свій репертуар, але й енергійно готували нові вистави.

Наприкінці року з'являються прем'єри майже в усіх театрах.

Шевченківці показують виставу "Офіцери", поставлену Л.Ф.Дубовиком за п'єсою українського письменника О.Полторацького, російський драматичний - "Пісню про чорноморців" Б.Лавреньова, театр музичної комедії - "Тютюновий капітан" М.Адуєва у постановці В.Арістова.

У переможні травневі дні 45-го року відновив діяльність у рідному місті театр опери і балету ім.М.Лисенка. Війна застала колектив на гастролях у Ростові. Театр евакуювався до Чити, а пізніше до Іркутська, де на базі київського і харківського театрів було створено об'єднаний колектив Державного українського театру опери і балету.

Поступово налагоджується творча праця, особливо складна в умовах такого громіздкого механізму, як театр опери і балету. Провісниця сільства театру Анастасія Левицька писала з Сибіру чоловіку - Лесю Сердюку:

"Весь театр мобілізував себе, щоб розпочати, нарешті, сезон. У мене робота "Запорожець" і "Онегін". Хор маленький, не можна співати "Аїду" та "Кармен". Пройшла добре "Тоска". Третього йде "Травіата", а потім "Онегін", "Наталка"... /ІЗ/.

Особливо жваво і справді сучасно сприймалася вистава "Ілан Сусанін", героїня минулого і теперішнього зливались тут воедино. Не випадково саме оперою М.І.Глінки відновив театр діяльність у рідному місті. Була показана вперше і опера "Наймичка", робота над якою у співдружності з композитором М.Вериківським розпочалася ще в Іркутську.

До колективу оперного театру, як і раніше, входили такі відомі майстри, як В.Гулова, О.Виноградова, К.Морозова, А.Левицька, Б.Вутков, В.Будневич, А.Маєргут та ін. Харківський театр було посилено артистами Дніпропетровського оперного театру, серед них були диригент, заслужений артист УРСР І.Штейман, солісти С.Мостова, З.Канзбург та ін. Головним режисером і директором театру став народний артист УРСР М.Стефанович.

Відродженням у травні 45-го діяльності оперного театру повністю завершилось відновлення театрального життя міста, яке ще стояло в руїнах, де на кожному кроці було видно відмітини дворічної фашистської окупації.

У переможні травневі дні 45-го корифей українського театру Іван Олександрович Мар'яненко, немовби вираховачи почуття всіх майстрів мистецтва, писав:

"У крові, поті, поросі, праці війни наш боєць захищав не лише себе, свою Батьківщину. Він відстоював культуру Шекспіра і Шиллера, Лужкіна і Маяковського, Шевченка і Лесі Українки. Радянський народ вистояв, вистраждав, виборов свою перемогу - і вона прийшла!...

У ці чотири роки великих випробувань і великих перемог уої види людської діяльності були на озброєнні нашого народу. Працівники мистецтв, як ніколи, пам'ятали, що "песня и стих - это бомба и знамя", прагнули бути активними учасниками великої боротьби з фашизмом...

Хай весняний вітер розвіває наш переможний прапор народний!

Сьогодні я, старий актор, не соромлюся своїх радісних сліз".

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Морфесси Ю. Возле синего моря // Музи тоді не мовчали.- К., 1976.- С.102-103.
2. История советского драматического театра: В 6-ти т.- М., 1969.- Т.5.- С.184.
3. Далеко от линии фронта: Воспоминания, документы и материалы.- Х.: Прапор, 1977.- С.58-59.
4. Горбачев А.Г. Харківський театр імені Т.Г.Шевченка.- К.: Мистецтво, 1979.- С.132.
5. Буквин В.Т. Олександр Григорович Крамов.- К.: Мистецтво, 1964.- С.78.
6. Резніков П. Отъезд и возвращение // Театр. жизнь.- 1979.- №21.- С.24.
7. Соц. Харківщина.- 1943.- 12 верес.
8. Соц. Харківщина.- 1943.- 19 верес.
9. Соц. Харківщина.- 1943.- 22 верес.
10. Соц. Харківщина.- 1944.- 8 січ.
11. Резніков П. Отъезд и возвращение // Театр. жизнь.- 1979.- С.24.
12. Соц. Харківщина.- 1944.- 15 серп.
13. Писова Л. Олександр Сердюк.- К., Мистецтво.- 1979.- С.73.